

Лазар Радан¹

Требиње
докторанд

Прегледни научни рад

УДК 341.231.14-054.73:94(497.15), „1875/1878“

DOI 10.7251/SIC2508229R

COBISS.RS-ID 142899713

ИЗБЈЕГЛИЦЕ СА ПРОСТОРА ИСТОЧНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ ТОКОМ УСТАНКА (1875–1878)²

Сажетак: *Миграције становништва са простора Херцеговине, нарочито захваљујући њеној оштрој клими и географским условима, ратним сукобима и болестима биле су честа појава. Уколико се на овакве услове дода и немирни дух, који је херцеговачки народ вијековима подизао на устанке са великим посљедицама, јасно је да су пресељавања, односно миграциона кретања становништва била честа појава. Међутим, миграциони процеси до данас чине једну крајње озбиљну цјелину у историографији која није нарочито истражена. С тим у вези, ако се изузму подаци који се тичу пописа становништва, како османских, тако и аустријских, миграциони процеси и избјегличка кретања током устанка у Источној Херцеговини 1875–1878, готово да нису ни обрађени, или су пак само поменути. Ту најчешће сусрећемо само податак колико се избјеглица упутило на сусједне територије, без дубље анализе и информација са терена. Због тога је основни циљ нашег рада да се ти процеси обраде детаљније, сходно могућностима и доступности података. Рад је настао на основу релевантних историјских извора, литературе и периодике, а на основу поштовања свих научно-методолошких принципа.*

¹lazo998@gmail.com

² Овај научни рад представља прерађену и допуњену верзију текста насталог у току истраживања за научну монографију Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878), који је послужио као основа за једно од њених касније разрађених и допуњених поглавља. Види: Лазар Радан, Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878), (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2023), 204–233.

Кључне ријечи: избјеглице, устанак, Источна Херцеговина, Дубровник, Херцег Нови, помоћ, миграције.

По доласку Османлија на простор Босне 1463, односно Херцеговине 1481, наступио је период миграција и помијерања становништва. Те миграције биле су углавном присилне, гдје се народ склањао од репресија османског система, који је био један прави војно-ратни механизам. О овим проблемима и појавама, турски хроничар Дурсцибег је одмах по доласку Турака забиљежио да „улазак турске војске на босанско подручје прати одметање народа, бежањем у планине и стварањем великих збјегова“.³ Према записима А. Гиљфердинга, руског путописца из XIX вијека, „од 1521. године наступила су за босанске хришћане тешка времена. Од тога доба почиње кроз Босну пролазити снажна и многобројна турска војска... Овај непрекидни талас стотинама хиљада ратника, боље рећи пљачкаша (јер се у то доба тако понашала турска војска), опустошио је и порушио хришћанске цркве и манастире, градове и села у Босни, приморавајући опет већи дио босанских хришћана, да тражи спас у бјекству у Дубровник, приморје, Хрватску, Славонију, Бачку, и сл...“.⁴ Чини се да је српски народ још од тада био предодређен за овај усуд, који је трајао вијековима послје, а кулминирао је управо током устанка у Источној Херцеговини (1875–1878).

Прелазак границе постао је свакодневница, нарочито током и након великих ратних сукоба⁵, а поред наведених ратних недаћа, становништво Источне Херцеговине озбиљно се борило током овог периода и са заразним болестима. Оне су често пустошиле читаве предјеле, све од XV, па до друге половине XIX вијека.⁶ Колера је

³ Милорад Екмечић, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне“, у: Дијалог прошлости и садашњости, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 145.

⁴ Александар Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, (Сарајево: ИП „Веселин Маслеша“, 1972), 351.

⁵ Према подацима које је бискуп фра Андрија Шипарчић доставио у Рим, током 1690. из Босне се иселило преко 100.000 људи. Након Аустро-турског рата (1788–1791) у сусједне аустријске области прешло више од 20.000 становника са порстора Босне, али и након ранијих ратова у XVIII вијеку још око 100.000 људи (Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, (Београд: Народна књига, 1955), 15–19).

⁶ Простор Босне и Херцеговине погодили су 32 епидемије куге и колере. Веће и познатије епидемије биле су: 1465, 1493, 1507, 1533, 1546, 1574, 1644, 1663, 1672, 1686, 1690, 1707, 1731, 1732, 1741–1743, 1756, 1753, 1761–1765, 1771, 1779, 1780, 1782–1784, 1788, 1792–1798, 1813–1816, 1832, 1834, 1836–1837, 1843, 1849, 1856 и 1865–1875. (Др Ристо

нарочито погодила Требиње и његову околину током љета 1867.⁷ Тада је епидемија ове болести косила све пред собом, а француски путописци су биљежили велику смртност. Један од извјештаја од 6. јула 1867. казивао је да је „десет болесних и пет мртвих“ за тај дан.⁸ У самом устанку буктила је и епидемија тифуса, што видимо из једног извјештаја из 1876⁹, који је био пратећа пошаст свих сукоба и ратова на овим просторима. То је свакако била још једна недаћа због које се становништво миграционо кретало и бјежало у крајеве без епидемија.

Према попису из 1851. претпоставља се да је простор Босне и Херцеговине тада насељавало 1.070.000 људи.¹⁰ Петнаест година касније, та бројка је била приближна овој и према попису из 1867. земљу је насељавало 1.035.836 становника.¹¹ Та бројка у наредним годинама пред устанак изгледно се повећала. Узрок повећавања броја становника је према неким подацима био посљедица досељавања муслиманског становништва са простора Србије након 1867. и предавања градова у руке Срба.¹² Тај догађај покренуо је миграције дотадашњих становника ка простору Босне и Херцеговине и знатно је утицао на каснију демографску и статистичку слику ових провинција.

У годинама пред Велику источну кризу, Босански вилајет је имао око 1.250.000 становника. Босна и Херцеговина у ужем смислу¹³ имале су око 1.050.000 становника.¹⁴ Од те бројке, православно становништво сачињавало је 43% наведене укупне бројке.¹⁵ С обзи-

Јеремић, Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустријом, (Београд: Научна књига, 1951), 18–25).

⁷ Архив Републике Српске – Подручна јединица Требиње, Породична збирка Мића Љубибратића, кутија II, бр. документа 4/1867; 5/1867; 9/1867. (фотокопија) (у даљем тексту: АРС–ПЈТ, ПЗМЉ).

⁸ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini u XIX stoljeću 1836–1878*, (Sarajevo: IRO „Veselin Masleša, 1981), 239–240.

⁹ Savo Ljubibratić – Todor Kruševac, „Prilozi za proučavanje Hercegovačkog ustanka 1875–1878“, *Godišnjak društva istoričara*, br. 11, (Sarajevo: DIBiH, 1960), 159.

¹⁰ Милорад Екмечић, „Босна и Херцеговина 1802–1878“, у: Дијалог прошлости и садашњости, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 156.

¹¹ Galib Šljivo, „Bosanski Vilajet u 1867. godini“, у: *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću – studije i članci*, knjiga 8, (Tešanj: Planjakh komerc doo, 2016), 551.

¹² Ђ. Пејановић, Становништво Босне и Херцеговине..., 21.

¹³ Мисли се на простор без Новопазарског санџака.

¹⁴ Ђ. Пејановић, Становништво Босне и Херцеговине..., 39.

¹⁵ М. Екмечић, Кратки ход по мукама кроз историју Босне..., 150.

ром на карактер устанка који се водио у наредним годинама, број страдалих становника био је процентуално највећи управо код српског, православног народа.

Енглески путописци су такође били заинтересовани за статистике и бројке становника у Херцеговини. Тако је Џорџ Арбатнот почетком 70-их година XIX вијека свједочио да читава Херцеговина броји око 182.000 људи, који се дијеле по религијској припадности, која у њиховом случају одређује и етничку. Он је тада забиљежио да од наведене бројке на католике отпада 52.000, на православце (грчку цркву) 72.000 и на муслимане 60.000.¹⁶ Захваљујући томе, и из ових бројки колико год биле упитне, можемо извући постотак становништва у Херцеговини. Тако православни чине 39.56%, муслимани 32.97%, а католици 28.57%. То је још један доказ бројности православног живља у односу на муслимански, који је преодоминантно био дио османског управног система на нашим просторима.

Почетак устанка из 1875. био је још једна најава нових немира на простору Босне и Херцеговине и нови разлог за сљедећи талас избјеглиштва становништва са ових простора. Још и прије званичног почетка, Алекса Јакшић, устаник из Гацка, је извјештавао писмима Мића Љубибратића да је дошло до помијерања и бјежања становништва од турског зулума у невесињском крају.¹⁷ Одмах са почетком сукоба, почеле су и миграције. Становништво се у метежу склањало са устанком захваћених територија, највише на простор сусједних земаља. Мартин Ђурђевић је свједочио да је сав „народ погранични око цијеле Босне и Херцеговине био побјегао на земљиште сусједне монархије, те Србије и Црне Горе, онако, како је коме ближе било; а све су их државе морале хранити све до аугуста 1878“.¹⁸ Те земље су биле Хрватска, Далмација, Славонија, које су биле дио Аустроугарске, као и Србија и Црна Гора. На њихове територије највише је избјегло српског православног становништва. Изасланик српске владе Алекса Стојковић такође је свједочио из Дубровника у октобру 1875. да је Херцеговина „пуста, јер [је] народ побјегао у Ду-

¹⁶ *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, priredio Omer Hadžiselimović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 284.

¹⁷ APC – ПЈТ, ПЗМЈ, кутија II, бр. документа 149/1875. (фотокопија)

¹⁸ Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana (1858–1878.)*, (Sarajevo: Izdavačka kuća Martina Đurđevića, 1910), 30.

бровник и околину“.¹⁹ Бројке са којима располаже историографија процјењују да се током три ратне године са ових простора иселило укупно око 150.000 становника.²⁰ Османске процјене иду чак и на веће цифре, помињући да је почетком 1876. изван граница Херцеговине и Босне било 155.000 избјеглица, а унутар ових покрајина још 150.000 гладних и у очајном стању.²¹ Проблем код ових бројки јесте да се оне не могу поуздано потврдити и да су углавном у домену шпекулација и процјена.

У прилог томе да се са бројкама шпекулисало²² говоре и други подаци о броју избјеглих. Наиме, неки су сматрали да је званичан број избјеглица био 250.000, а да је незванично ишао и до пола милиона! Од те бројке са простора Херцеговине избјеглице су чиниле барем половину српског народа, а да је избјегличка бројка са простора Босне износила од једне четвртине до једне трећине укупног броја српског становништва у Босни.²³

Становништво које се склањало на далматинску обалу било је добро прихватано од локалног становништва, било да су у питању Срби или Хрвати. И сама далматинска штампа, писањима Народног листа, залагала се за питања избјеглица, али и преношења информација о њиховом стању.²⁴ Задарски Народни лист већ на самом почетку устанка, почетком јула 1875, доноси неколико информација о првим избјеглицама. Заправо, у бројевима од 3. и 5. јула 1875. у Народном листу налазимо информације које говоре да је „у сусјед-

¹⁹ Јагода Војводић, „Стање Босанског устанка у јесен 1875. године (Према извјештају повјереника српске владе)“, Зборник Матице српске за историју, 47–48, (1993), 150.

²⁰ Ђ. Пејановић, Становништво Босне и Херцеговине..., 46.

²¹ Према тој процјени, херцеговачких избјеглица је у Далмацији било 26.000, а у Црној Гори 46.000. Види: Hannes Grandits, *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imeprijalna prisvajanja*, (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2023), 193.

²² Једне прилике, путујући од Дубровника до Мостара, дописник Тајмса Вилијам Џ. Стилман је одлично примјетио да „све цифре у овој земљи имају релативно значење и ни у ком случају их не можете схватити као израз једне одређене идеје“. (Види: *Na vratima Istoka: engleski putnici u Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, priredio Omer Hadžiselimović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 82). То сасвим одговара истини у мору шпекулативних бројки читавог периода XIX вијека у Босни и Херцеговини.

²³ Василије М. Гутић, Општа и дипломатска историја устанка у Херцеговини и Босни из 1875–1878. године, књига друга, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 383.

²⁴ Хајрудин Ћурић, „Odbori za pomaganje ustanka u Bosni i Hercegovini 1875–1878“, u: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: 100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), tom 3, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 115.

ној Херцеговини букнула одлучна буна. Усташе шаљу на границу дјецу и нејаке.²⁵ У свом другом броју пише да „дјеца устаника стижу у Метковић“²⁶. Питање бјегунаца било је постављено одмах на почетку устанка. Према једном извјештају са Цетиња, читав простор Доње Херцеговине био је евакуисан у једном тренутку. Он свједочи да је „све Попово препртљало робље и мал у Аустрију а да је остао само момак који је оружја имао и који је способан да се бије. Ово исто каже за Расно (Равно – прим. Л.Р.), Бурмазе, Чаваш, Утово, Градац, Требимље, Вељу Међу, Трнчину Попово итд. То је сва доња Херцеговина до Стоца.“²⁷ Породице су углавном биле на просторима који су се налазили наспрам њихових села, само са супротне стране границе. Ту су им аустроугарске власти најприје одузимале оружје, са обећањима да ће га добити назад кад то пожелe. Временом, то становништво је, видјевши развој ситуације, углавном одлазило подаље од границе, немајући намјеру да им се оружје врати, нити да се они врате док траје устанак.²⁸

Ова тема још увијек представља један историографски вакум, па се са пуним правом може рећи да није довољно обрађена ни истражена. Изузетак у томе прави један одличан приказ архивске грађе пописа избјеглица са територије Доње Херцеговине на простор Дубровачког приморја. Ради се о приређеној архивској грађи Ивице Пуљића под насловом „*Popisi izbjeglica Donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875.–1878. godine*“, објављеном у оквиру едиције *Humski zbornik XI*, година 2008. У оквиру њега, аутор је увидом у архивску грађу приредио детаљне пописе како сам каже који „нису састављани као пописи становништва у правом смислу, него су имали циљ (пописи – Л.Р.) транспарентну подјелу хуманитарне помоћи“.²⁹ Међутим, оно што је битно напоменути јесте да је ово детаљан преглед пописа избјеглица из Доње Херцеговине које су се склониле само на територије општина Стон и Слано. Њихов број

²⁵ *Narodni list*, бр. 54, 3. јул 1875.

²⁶ *Narodni list*, бр. 55, 5. јул 1875.

²⁷ Мирко С. Радоичић, *Херцеговина и Црна Гора 1875–1878*, (Невесиње: Савез удружења бораца НОР-а, Општински одбор, 1966), 82.

²⁸ Ј. Војводић, *Стање Босанског устанка у јесен 1875. године...*, 159.

²⁹ Предговор приређивача издању. Види: *Popisi izbjeglica Donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875.–1878. godine*, *Humski zbornik XI*, priredio Ivica Puljić, (Neum: Muzej i galerija Neum, 2008).

током читавог периода устанка није прелазио цифре од 5.300 избјеглих у Стону и 2.200 у Сланом. Те бројке представљају сумарне пописе и знатно се разликују од поименичних.³⁰ То додатно потврђује још увијек присутан историографски проблем око питања избјеглица.

Наведене избјеглице су са собом носиле све битно за њих. Тако су у неколико извјештаја у Дубровачком архиву забиљежени подаци о великом броју животиња које су људи водили са собом. Бројке тих животиња могу се посматрати као релативне, јер постоје извјештаји који биљеже и преко 20.000 животиња у валовима долазака.³¹ Исти су били пописивани по доласку у наведена мјеста, заједно за својим иметком.³²

Питањем избјеглица и уопште извјештајима о њима, највише су се у току самог устанка бавили углавном страни путописци. Њихова мисија доласка на ове просторе била је да са њих шаљу прецизне податке и информације као дописници страних листова, с обзиром на значај и величину кризе коју је произвео устанак у Источној Херцеговини. Један од њих, дописник Манчестер Гардијана (енг. *The Manchester Guardian*), био је и Артур Еванс. Он је у оквиру својих пропутавања територијама које је захватио устанак и са којих је слао извјештаје за британски лист биљежио све битне податке. Од групе својих биљешки, оставио је дјело „Кроз Босну и Херцеговину пешке током побуне аугуста и септембра 1875, са историјским прегледом Босне и освртом на Хрвате, Словенце и стару Дубровачку републику“. Управо у оквиру овога дјела, Еванс се у Дубровнику сусрео са једним контингентом избјеглица са сусједне херцеговачке територије. Дубровник је имао сасвим сигурно најзначајнији Одбор за помоћ устаницима у залеђу, па је на тај начин био и значајно мјесто у оквиру кога су избјеглице пронашле своје уточиште, како привремено, тако и стално.

У оквиру свог извјештаја, који не преносимо у цјелини, Еванс пише:

³⁰ *Popisi izbjeglica Donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875.–1878. godine*, Humski zbornik XI, priredio Ivica Puljić, (Neum: Muzej i galerija Neum, 2008).

³¹ Државни архив у Дубровнику, фонд Опћина Слано, (даље у тексту ХР ДАДУ, ФОС), телеграм бр. 210, 2. септембар 1875.

³² ХР ДАДУ, ФОС, допис бр. 167, 12. јул 1875.

„Као и увек, Дубровник је још и данас град уточишта. У овом тренутку овде је нашао заклон изванредан број бескућника, хришћанских избеглица из Херцеговине... Очекивали смо да ћемо наићи на групу бедних несрећника, изморених глађу, одевених у дроњке и исцрпљених бригом за одсутне очеве, мужеве и синове. Напротив! Сви су добро храњени. Жене нису изгледале сасвим изгубљене. Својим лаким и белим марамама и кошуљама пружале су слику чистоће која би засрамила прљавштину многе далматинске Талијане. Међу босанским избеглицама из Посавине видели су се многи физички способни људи. Овде је далеко друкчије. Херцеговци су грађени од жилавијег материјала. (подвукао Л. Р.). Међу избеглицама не виде се дечаци изнад тринаест година, а ни људи испод седамдесете, изузев једног хромог. Овде је чак било мало и ових. И жене су, такође, показивале дух старих домаћица и заштитница. Оне су продале своје једине драгоцености, сребрни накит, да би се купило оружје за њихове мужеве. Многе су већ поскидале са свога феса вољене украсне новце, са свога паса сребрне брошеве, који су, по облику, као два листа слака, широке појасе украшене, као одежа, грубо одсеченим парчадима корнелиана,³³ ахата,³⁴ аметиста³⁵ и неком врстом смарагда. Сви су ови драгуљи слични средњовековним који се налазе овде у суседној ризници....Њихова је ношња тако пријатна и грациозна да је непотребно украшавање варварским накитом. Преко сјајноцрвеног феса превучена светлобела марама пада око рамена и прави уметничке наборе, а тамноплаво јелече подудара се са кецељом дубоко црвених и наранџастих боја.³⁶ Све је ово било по-

³³ Барокасто-црвени минерал који се обично користи као полудраги драги камен.

³⁴ Минерал и драги камен различитих боја.

³⁵ Драги камен, љубичасти варијетет кварца.

³⁶ Према опису који је понудио Еванс, извјесно је да се ради о брдском типу херцеговачке народне ношње. То је врста народне ношње која се носила до 1875. и карактеристише се веома богатим везом на ланеним и конопљаним дијеловима одјеће, кошуљама и детаљима за оглавље – превезачима, повезачима. У везу те народне ношње доминирају мотиви карактеристични за херцеговачко-јадранску културну зону. Одјећа је јако богата украсима, у чему се и Еванс слаже када говори да је не треба украшавати „варварским накитом“ (види: Братислава Владић-Крстић, Народни живот и култура Срба у Источној Херцеговини у другој половини XIX и првој XX половини века, (Требиње: Музеј Херцеговине у Требињу – Етнографски музеј у Београду, 2019), 117–119). Овдје је битно истаћи да нам ова врста одјеће помаже да географски одредимо терен са кога су избеглице могле бити. Како се брдски тип ношње носио у једном дијелу Херцеговине, а умски тип у другом, јасним увидом у распрострањеност долази се до рјешења да су ове избеглице могле бити са простора источно од вертикале Јадран-Љубиње-Невесиње и западно од верти-

тпуно довољно да начини мале групе необично сликовитим, док су седеле или се сагибале пред својим новим кућама, вртећи брзо и лепо својим вретенима... Данас је (трећи септембар) тродневно примирје између Турака и побуњеника и турски гувернер Херцеговине издао је проглас којим обећаје пуну накнаду штете и слободу свим избеглицама који би желели да се током овог периода врате кући. Ипак, сасвим је мален број прихватио овај племенити (sic!) позив, и то је из потпуно оправданог разлога: нису им Турци поштедели куће за повратак“.³⁷

Након приказа овог прилично детаљног извјештаја о стању затекнутог дијела избјеглица, потребно се детаљније осврнути на њега и указати неколико битних информација из истог. Најприје треба скренути пажњу да је Еванс направио компарацију са стањем избјеглица које је видио у Посавини, а које су махом сачињавали способни мушкарци,³⁸ што није био случај у Херцеговини. То нам казује како је устанак у Херцеговини у августу и септембру у пуном замаху и како ниједан мушкарац са овог простора између тринаест и седамдесет година, како каже Еванс, није напустио устаничко подручје. Јасно је сасвим да се ради о случајном узорку избјеглица, али то нам свакако говори колико је јак морал или боље речено нужда у Херцеговини подигла и „куку и мотику“ на оружје, односно сву мушку војно способну популацију од 13 до 70 година.³⁹

Осим извјештаја Артура Еванса, за нас је битан и један од извјештаја Вилијема Стилмана, дописника листа *The Times* из Лондона. У једном од својих многобројних извјештаја, које је објединио и изнио у дјелу *Herzegovina and the Late Uprising: The Causes of the Latter and the Remedies*, London 1877⁴⁰, овај британски дописник осврнуо

кале Јадран-Билећа-Гацко. Сјеверни домаћај овог типа ношњи био је до Улога, поред Калиновика. Овим се потврђује још једном да је град Дубровник са својим Одбором за помоћ био најзначајнија устаничка адреса у било ком виду!

³⁷ Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*, (Sarajevo: IP „Veselin Masleša“, 1965), 330–332.

³⁸ За миграције становништва са простора Босне види: Ilija Kecmanović, *Izjave bosanskih izbjeglica o razlozima njihovog bjegstva iz Bosne u avustu i septembru 1875. godine (građa iz Državnog arhiva u Zagrebu)*, грађа XII, (Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine – одјелjenje историјско-филолошких наука, 1964), књига 9.

³⁹ A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške...*, 270.

⁴⁰ Дјело је касније преведено и два пута објављено код нас, најприје у Београду 1932. под насловом Херцеговина и посљедњи устанак: узроци његови и средства, а затим 1995. та-

се на херцеговачке избјеглице и навео да „читаво, раније хришћанско становништво Херцеговине је или у Далмацији и Црној Гори или у гробу. Гроб је добио велики део. Ценим да је половина деце која су дошла у Далмацију умрло прошле зиме и лета“. Осврнуо се на податке да су избјеглице ипак тешко живиле у многим мјестима, што потврђује да је случај Дубровника, који је описао Еванс, само појединачан. Пишући са терена, он је такође пренио да се број избјеглица током 1877. брзо смањивао, мислећи на смртне случајеве: „број избјеглица смањује се тако брзо да неки статистичари добровољног комитета мисле да је од целог броја који је у току 1875. и 1876. прешао границу, сада мртва једна трећина!“⁴¹

Стилман је током свог боравка у Црној Гори такође свједочио сличној појави као Еванс у Дубровнику. Радило се о томе да је наишао на избјеглице које су побјегле из Херцеговине. У тој групи није било мушкараца способних за рат, већ само нејач. То је описао у свом извјештају говорећи да „нису вероватно могли имати мање од седамдесет година, а судећи по општем изгледу овдашњих старца, рекао бих пре да су осамдесете“. На истом путу је срео жену са малим дјететом – бебом у пратњи старијег човјека. Радило се о супрузи устаника и њеном свекру који је био стар да би се борио, али је кренуо са њом у пратњу.⁴² Он је такође извјештавао убрзо после друге битке код Муратовице (фебруар 1876), да барон Гаврило Родић, аустријски гувернер Далмације, „није успио да утиче на избјеглице ни на мала изасланства вођа који су тражили да се сретну са њим код Суторине“, мислећи на вође које су писале Меморандум са својим захтјевима из прољећа 1876.⁴³

Један француски путописац, по имену Огист Мелан (фр. Auguste Meylan) такође је у свом дјелу Кроз Херцеговину споменуо избјеглице. Наиме, он је у Херцеговини био у прољеће 1876, гдје је дошао управо преко Дубровника. Иако није оставио извјештај о избјеглицама, он их је такође срео у Дубровнику, у Грузију. На шесна-

кође у Београду под насловом *Херцеговачки устанак и црногорско-турски рат 1876–1878*. Друго издање обogaђено је и његовом аутобиографијом.

⁴¹ Стилманов извјештај. Вилијам Џ. Стилман, *Херцеговина и последњи устанак: узроци његови и средства*, (Београд: Привредник, 1932), 27.

⁴² В. Џ. Стилман, *Херцеговина и последњи устанак...*, 28–29.

⁴³ Радован Субић, „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)“, у: *Гласник удружења архивских радника Републике Српске IV* (2012), 150.

естој страници свога дјела оставио је о тим сиротим људима једну слику тих избјеглица.⁴⁴

Поред ових извјештаја, корисни су нам и подаци топаљске парохије из Херцег Новог, односно преписке протопрезвитера и пароха топаљског Христифора Ломбардића и епископа бококоторско-дубровачког Герасима Петрановића, и докумената општинске управе Херцег Новог и Рисна. Захваљујући њима могу се сагледати информације које су везане за прелазак избјеглица у Боку. Већ током октобра 1875. општинска управа у Херцег Новом обавијестила је политичко изложенство о значајном броју избјеглих из сусједне Херцеговине. Крајем године, детаљан извјештај нам говори да је на Топлој⁴⁵ било 248 душа, а у сусједним селима 58 породица. Почетком 1876. у Игалу и на Топлој било је већ 346 душа, да би током фебруара исте године та бројка нарасла на 783 душе, односно 148 породица. Заправо у цијелој херцеговској општини, у фебруару 1876. било је 5.117 избјеглих, односно 717 породица.⁴⁶

Са друге стране, у Конавлима се крајем 1875. налазило више од 1.000 избјеглица са простора Источне Херцеговине. Према подацима из Шематизма бококоторско-дубровачке епархије, у истом тренутку када се у Херцег Новом налазило преко 5.000 избјеглих у фебруару 1876, на простору дубровачке општине већ тада се налазило преко 11.000 избјеглица!⁴⁷

Сав овај народ који се у овим тешким временима налазио на туђој територији, на њој је пријатељски дочекан. Одбори за помоћ ових мјеста трудили су се на сваки начин да допринесу издржавању избјеглица, а врло често су и слали помоћ на устаничку територију, о чему је било ријечи.

Народ који је остао на територији Епархије бококоторско-дубровачке био је и духовно збринут. Велику бригу и напоре уложили су свештеници ове Епархије како би код избјеглих сачували вјеру, језик и идентитет, који су у овим околностима и тренуцима били

⁴⁴ М. Šamić, *Francuski putnici u Bosni...*, 104.

⁴⁵ Данас градско насеље у Херцег Новом.

⁴⁶ Марија Црнић Пејовић, „Херцеговачке избјеглице у Боки Которској и Конавлима (1875–1878) у свјетлу нових података“, у: Гласник Етнографског музеја, издање 56 – број 1, (Београд: Етнографски музеј, 2008), 193–194.

⁴⁷ Исто, 194.

изложени католичком аустријском утицају. У оквиру писма самог епископа Герасима Петрановића, које је он упутио протопрезвитеру и пароху топаљском Христифору Ломбардићу, види се озбиљна забринутост духовног пастира за своју паству на простору доминантних утицаја католичке вјере.⁴⁸ Управо у овим крајевима дјеловали су свештеници Јово Даниловић и његови синови Марко и Саво, који је једно вријеме био одсутан од своје пастве, јер се морао укором црногорских власти јавити на бојиште, са кога се вратио убрзо током 1876. Ови црквени великодостојници, укључујући и свештенике Јована Новаковића и Михаила В. Божидаревића из Дубровника, као и Христифора Ломбардића из Херцег Новог, све вријеме су радили на просвећивању и учењу дјеце избјеглих, тако им обезбјеђујући све потребне услове за живот и образовање.⁴⁹

Боравећи на овим просторима, херцеговачке избјеглице су живиле један у потпуности би се могло рећи нормалан живот, скоро идентичан условима домицилних становника. Осим што су примали сву помоћ и имали сва права, могли су и имати одређене погодности попут управо наведеног образовања. Пишући о образовању, згодно је поменути да се за вријеме овог избјегличког таласа на простор Топле доселила и породица Алексе Јакшића, устаника из Гацка, који се често дописивао са Љубибратићем. Његова супруга Савета (рођена Мучибабић) је за вријеме устанка и избјеглиштва родила 8. августа 1876. кћерку Милицу. Управо то избјеглично дијете гатачке породице Јакшић била је прва жена из ових крајева са факултетском дипломом, завршивши студије Универзитета у Женеви, на ком је одбранила свој докторат јула мјесеца 1898. са одличним успјехом!⁵⁰

Сходно овим извјештајима, који описују појединачне случајеве разних мјеста у којима су избјеглице најприје нашле своје уто-

⁴⁸ „Пребјегнућем јаднога православнога нашега народа из Ерцеговине у нашу Епархију постаје за нас света дужност да се о подмирењу њихових духовних потреба бринемо... међутим не можемо се надати за оне православне Хришћане који су у Конавле Дубровачко пребјегли да ли имају духовне потребе задовољене. Зна се да се око тога заузео дубровачки свештеник и намјестио у Жупи, Осојнику, Бргату, Шумету и селима ријеке Омбле, православне свештенике који врше по приватним кућама летургију и држе школе“. (Исто, 202–203).

⁴⁹ Исто, 203–204.

⁵⁰ Женски свет, бр. 9, година 1898, 142–143.

чиште, вратићемо се на уопштене податке. Сматра се, поред горе наведених бројки које су шпекулативног карактера, да је број избјеглица при крају 1875. био око 40.000⁵¹ у Далмацији и 29.000 у Црној Гори. Тада се говорило да ће на њихова мјеста Турци населити Черкезе и тако искористити и попунити простор.⁵²

Терет издржавања ових избјеглица преузимају су углавном Одбори за помоћ устаницима, у оквиру чега су се највише истицали управо дубровачки Одбор и Одбор за помоћ у Херцег Новом. Ови одбори нудили су свесрдну заштиту и једном другом виду херцеговачких избјеглица. Наиме, неријетка је појава била да су се током Херцеговачког устанка 1875–1878. јављали и они који се нису слагали са идејама херцеговачких устаника и који су због тога прилазили Турцима и са њима се борили против устаника. Због тог чина, били су, сасвим природно, у страху за своје породице. У страху од неке врсте одмазде или напада на њихове породице, они су их такође склањали у Дубровник, гдје су и ове породице биле на неки начин избјегличке и гдје су такође издржаване од стране Одбора за помоћ. Пружање помоћи избјегличким породицама чији су се чланови борили против устаника љутило је један дио устаника и њихових вођа. Због тога су се они жалили Одбору зато што се чланови њихових породица „бију с Турцима контра усташа своје браће и гори су усташама него Турчин јербо они Турке наводе и иду пред њима на српске куће и робе, а фамилије им у Дубровнику и Жупи“.⁵³ Овакав примјер притужби у потпуности би се могао оправдати, с обзиром на стање које је у њему описано, али и на општу ситуацију у Источној Херцеговини. Међутим, ниједна страна није могла да утиче на било коју врсту помоћи и збрињавања, јер су свакако и једни и други били корисници исте.

За збрињавање избјеглица утрошена су озбиљна новчана и материјална средства, која су са разних страна пристизала нарочито у

⁵¹ Ивица Пуљић у дјелу које је приредио наводи податак да је према званичним и службеним подацима о броју избјеглица у Далмацији крајем 1875. тај број износио 13.403. (*Popisi izbjeglica Donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875. – 1878. godine*, Humski zbornik XI, priredio Ivica Puljić, (Neum: Muzej i galerija Neum, 2008). 14).

⁵² Васиљ Поповић, „Покрет од 1875. до 1878“, у: Перо Слијепчевић и сарадници, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, (Нови Сад: Прометеј-РТВ, 2017), 49.

⁵³ Раде Петровић, „Дјеловање Дубровачког одбора за помагање устанка 1875–1878. године“, у: *Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине 10*, (1959), 239–240.

дубровачки Одбор за помоћ.⁵⁴ Та средства најчешће је слала словенофилска емиграција, српски студенти из иностранства или имућнији људи који су били поријеклом са ових простора. Иста ситуација дешавала се и у другим граничним одборима, у Рисну и Херцег Новом. Ту су такође стизала средства са разних страна, али је и своју помоћ тражило све више и више породица, о чему смо говорили. Проблем се јављао у тренуцима када одбори не би били способни да надомјесте све, па се морало молити за нови вид средстава за одбор, често се и жалећи неким од влада Великих сила. Тако је црногорски књаз Никола I (1860–1916) 21. августа 1875. извјештавао руског конзула у Дубровнику да су црногорске границе препуне избјеглица из Источне Херцеговине и без обзира на жељу да им се свакодневно помаже, он се у извјештају жалио да се боји јер „већ се опажа да ће се брзо изнемоћи, тијем прије што бјегунаца из Херцеговине сваки дан све више надлази“. Он је сматрао да је током само прве зиме у Црну Гору прешло до 20.000 људи⁵⁵.

Постојало је неколико намјера да се ураде све потребне ствари да би се избјеглице коначно вратиле на своја огњишта. Још почетком 1876. објављен је султанов говор становништву Босне и Херцеговине. У оквиру истог, који је пренесен и у новинама, султан је позивао избјеглице да се врате, дајући им гаранције, сугеришући им да их „очекује велика царска милост и општо опроштење – амнестија“.⁵⁶

О неким од њих је извјештавао аустроугарски конзул Васић из Мостара. Наиме, он је Андрашију писао 4. марта 1876. из Мостара да се валија бави пројектима који имају за циљ да се ублажи положај прогнаних породица у Далмацију и да се оне врате на своја огњишта. Они би обухватили најприје доношење дрва за обнову крова кућа, али и сјемена за садњу, основну храну, итд. Конзул је извијестио, нажалост, да од њих вјероватно неће бити ништа, јер је пашина каса тренутно празна, али да ће се свакако радити на побољшању услова, па барем и путем кредита од приватних влас-

⁵⁴ Л. Радан, Устанак у Источној Херцеговини..., 192–203.

⁵⁵ Никола I Петровић-Његош, *Мемоари*, (Цетиње-Титоград: Обод–Побједа, 1986), 306.

⁵⁶ Неретва, година прва, бр. 1, 19. фебруар/3. март 1876.

ника како би се купила храна.⁵⁷ Сам Али-паша путовао је у Далмацију и на свом путу је срео 500 породица у Стону, спремних да се врате. Међутим, од тога није било ништа, јер како би се неко одлучио на повратак, тако би по повратку трпио малтретирања и насиље.⁵⁸ Копија самог телеграма Порте чува се у породичној збирци Мића Љубибратића.⁵⁹

Чекајући на повратак, избјеглице је мучила глад, били су у немаштини, оскудици, глади и болестима. Антун Селак је писао Љубибратићу још у јуну 1876. да су „бјегунци“ добијали слабу новчану помоћ, да их је хватала глад и да им је сугерисано да се врате кућама.⁶⁰ До краја 1878, по наредби аустроугарских власти, избјеглице су се морале вратити на своја огњишта. Тај пут био је компликован и често је био праћен малтретирањима истих. За помоћ при повратку посебно се залагала енглескиња Мис Аделина Ирби, која је у Лондону основала Одбор за помоћ босанско-херцеговачким избјеглицама. Одбор је брзо сакупио 240.000 круна, које је она дијелила избјеглом становништву. Свесрдно помажући избјеглице, до 1879. Ирбијева је дала преко 3,5 милиона гулдена помоћи. Она је чак током устанка долазила у Далмацију и отварала школе за образовање избјегле дјеце. Те школе су имале образовни програм и на ћирилици и на латиници и радиле су до краја 1878.⁶¹

Васић је такође извјештавао да је 500 породица из Сланог и Равног у априлу 1876. било спремно да се врати на своја огњишта.⁶² Њима је тада савјетовано да сачекају крај године, како би се постигло примирје и како би се безбједно вратили кућама.⁶³ Сходно томе да је у тим тренуцима на снази било дванаестодневно примирје између устаника и Турака, Аустроугарска је пријетила да након истека примирја неће више издржавати избјеглице. Устаници су тада у једној од својих тачака из Суторине од 7. априла 1876. предлагали да се именује једна заједничка комисија руске и ау-

⁵⁷ B. Madžar, *Izvjestaji austro-uagorskog generalnog konzula Vasića...*, 224.

⁵⁸ H. Grandits, *Kraj osmanske vladavine u Bosni...*, 214.

⁵⁹ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 356/1876. (фотокопија)

⁶⁰ АРС – ПЈТ, ПЗМЉ, кутија II, бр. документа 431/1876. (фотокопија)

⁶¹ H. Ćurić, *Odbori za pomaganje ustanka...*, 116–118.

⁶² О томе је свједочио и Али-паша на путу у Далмацију. Види: H. Grandits, *Kraj osmanske vladavine u Bosni...*, 214.

⁶³ B. Madžar, *Izvjestaji austro-uagorskog generalnog konzula Vasića...*, 232.

строугарске владе, која би иначе пратила реформе у Босни и Херцеговини, а чији саставни дио је био и повратак избјеглица на своја огњишта.⁶⁴ Према извјештају Васића, контрола повратка избјеглица била је планирана на шест тачака и то: „Metković, Slano, Carina bei Trebinje, Gacko und Nevesin“. Турци су сматрали да ће повратак несметано тећи, јер се мислио да су аустроугарске власти довољно „притисле“ устанике.⁶⁵

Исти конзул јављао је у Беч 15. маја 1876. да је неколико дана раније послао извјештај да је повратак дијела избјеглица из Далмације већ био почео. Иако Маџар није тај извјештај уврстио у свој рад, Грандитс га је користио. У извјештају је Васић навео да су избјеглице које су се вратиле чак почеле да обрађују своје парцеле.⁶⁶ Тада је враћено једанаест породица, односно укупно седамдесет појединаца. Васић преноси и да велики везир уопште није био заинтересован за овај повратак, па је стога главна особа за овај процес са османске стране, Васа ефендија, поднио писмену оставку, али да ће започето спровести до краја.⁶⁷

Аустроугарске власти су и биле забраниле исплату помоћи устаницима. С тим у вези, Перо Чингрија, предсједник дубровачког Одбора за помоћ је добијао редовно писма у којима је био мољен да помогне да избјеглице не умру од глади. У једном од њих писано му је да је „ево данас четврта седмица да им (избјеглицама – Л.Р.) политичка власт заустави сваку подпору, и не да им циглог новчића... сваки су ми час наоколо и једни плачу, а други кукају“.⁶⁸

У разговору са Али-пашом, Васић је извјештавао да је имао повјерљиву информацију из Метковића да се избјегличке породице ипак неће враћати. На то га је упућивало стање у Попову пољу, гдје је устанак бјеснио пуном снагом, а у тим околностима (без пацификације) повратак избјеглих је немогућ. Томе у прилог иде и детаљан извјештај у оквиру кога Васић пише:

⁶⁴ V. J. Korać, *Trebinje – istorijski pregled...*, knjiga 2 – dio 2, 254–255.

⁶⁵ B. Madžar, *Izvjestaji austro-uagorskog generalnog konzula Vasića...*, 234.

⁶⁶ H. Grandits, *Kraj osmanske vladavine u Bosni...*, 229.

⁶⁷ B. Madžar, *Izvjestaji austro-uagorskog generalnog konzula Vasića...*, 241.

⁶⁸ Државни архив у Дубровнику 257, Фонд обитељи Чингрија, кутија 12 – Х7Ба, свеска 2, док 286 и 287.

„...Дакле, 12тог дана овог мјесеца, започела је формална примопредаја добровољних повратника Турској комисији и тог дана турска страна је преузела једанаест породица, укупно 70 лица. Администратор округа се нада да ће се већина избјеглица постепено враћати кућама, ако се према повратницима у Турској поступа добро. Много је побуњеника и великих потешкоћа. Неки више воле да засад остану у Далмацији, јер од пољског рада зарађују богату дневницу. Други се не могу вратити кући, јер у својим потпуно спаљеним селима не могу да нађу заклон...неколико избјеглица из Метковића је у контакту са онима из Рагузе (Дубровника – прим. Л.Р.), који су изјавили да ће се вратити кући само ако се све избјеглице врате у исто вријеме.“⁶⁹

Дакле, из извјештаја се види да су неке од избјеглица живиле и добро, обрађујући рентирана имања и зарађујући. Сасвим је јасно да нису имали у циљу да се у том тренутку врате на устанком и ратом захваћена подручја. Без обзира на све, Турци су очекивали да ће се у скоријем периоду вратити сигурно између 500 и 1.000 избјегличких породица. У међувремену ствари су се у Османском царству драстично мијењале, дошло је до пада великог везира Махмуд-паше, а ускоро и промјене на пријестолу, тако да је од ових очекивања и радњи није даље било ништа.

Било је у потпуности јасно да до изгледног повратка избјеглица у скоријем периоду неће доћи. Иако су се гајиле наде, некада и лажно, да ће се тај слој становништва ипак вратити на своја огњишта, од те акције није било ништа. Такво стање трајало је све вријеме устанка, од његовог почетка и одласка првих породица преко граница, па све до посљедњих засиједања на мировном конгресу у

⁶⁹ „...Es wurde daher am 12-ten d. M. mit der formellen Übergabe der freiwillig Rückkehrenden an die türkische Commission begonnen und elf Familien, im Ganzen 70 Individuen, wurden an jenem Tage türkischseits übernommen. Der Bezirkshauptmann hofft, dass im Falle die Rückkehrenden in der Türkei gut behandelt werden, nach und nach die Mehrzahl der Flüchtlinge heimkehren werde. Es gibt viele Renitenten und grosse Schwierigkeiten. Einige ziehen vor, derzeit noch in Dalmatien zu bleiben, da sie sich mit der Feldarbeit reichen Taglohn verdienen. Andere können nicht heimkehren. da sie in ihren gänzlich niedergebrannten Dörfern kein Unterkommen finden... mehrere Flüchtlinge von Metkovich mit jenen von Ragusa in Verbindung, welche erklärten, nur dann heimkehren zu wollen, wenn alle Flüchtlinge gleichzeitig heimkehren“. (B. Madžar, *Izvještaji austro-uagrskog generalnog konzula Vasića...*, 242). (превод аутора).

Берлину. Иако су акције за повратак биле свеприсутне, ипак је ово питање сачекало да буде поменуто и на Берлинском конгресу. На почетку расправа око питања провинција Босне и Херцеговине, и избјеглице су одмах помињане. Наиме, како је преносио бечки лист *Neue Freie Presse* Андраши је 29. јуна 1878. сугерисао да су немир, неред и дезорганизација у Босни и Херцеговини сасвим довољан разлог за окупацију провинција, као и да је Аустроугарска спремна да ради на повратку избјеглица на своја огњишта.⁷⁰

Након добијања европског мандата на окупацију Босне и Херцеговине, Аустроугарска је разрађивала планове за извршење тог чина. Тада је указивано да се на њеној територији налази око 250.000 избјеглица, и према тврдњи *Neue Freie Presse*, требало је око 10 милиона гулдена да се обезбједи њихов повратак кући. Тај процес је ипак ишао веома споро. Разлог томе јесте тражење избјеглица да се беговска земља издијели, прије него се они врате назад. На то Аустроугарска никако није могла пристати, јер је Османском царству обећала и гарантовала непромјењивост аграрних односа. С тога се приступило насилном враћању, тако да се током августа 1878. још 110.000 избјеглих налазило на лијевој обали Саве.⁷¹

*

Посматрајући период османске окупације Херцеговине, можемо утврдити да је живот Херцеговаца био изузетно тежак. Народ је био оптерећен терором, злоупотребама, насилним прикупљањем пореза, пљачкама и другим недаћама, и у таквој ситуацији често се налазио у скоро безизлазном положају. Једини излаз становници Херцеговине, нарочито оне Источне, али и других српских области под османском управом, често су проналазили у миграцијама. Оне су постале историјски усуд Херцеговаца.

О њиховим кретањима своја свједочанства су остављали и путописци и савременици. Захваљујући неким од њих, можемо ут-

⁷⁰ Стојанка Лужија, „Бечки лист *Neue Freie Presse* о питању Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу“, у: *Зборник радова на тему: Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*, (ур. проф. др. Бране Микановић), (Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016), 130.

⁷¹ Исто, 132–133.

врдити микропростор поријекла избјеглог становништва, али и стање у коме се оно налазило. Без обзира на стање, миграције и избјеглиштво, испоставило се, били су једини начин да Херцеговци, и то они немоћни, нађу спас.

Кулминација миграција и избјегличких кретања дешавала се у току ратних сукоба, када би се интензитет истих вишеструко повећавао, попут устанка у Источној Херцеговини (1875–1878). За вријеме овога ратног сукоба херцеговачких устаника и Турака, интензитет миграционих кретања и помијерања избјеглица са подручја Херцеговине попримио је историјске размјере. Мјерено у десетинама хиљада избјеглица, народ Херцеговине је бјежао пред зулумом и злочинима Турака. Најчешће, Херцеговци су се склањали у сусједне области подручја Далмације, града Дубровника, затим Црне Горе, као и Боке Которске. Избјеглице, углавном становништво до 13 и преко 70 година, су на неким мјестима прихватане веома похвално, а на неким су трпиле различите пресије.

Сви ти процеси и миграциона кретања свеобухватно су обрађени у овом раду, са намјером да се допринесе једној комплетној слици устаничке Херцеговине из периода 1875–1878. Посматрајући различите факторе и услове, с пуним правом се може закључити да је демографска слика ове области након устанка била много срећнија захваљујући избјегличким кретањима и миграцијама, гдје су становници спасили своје животе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Архивска грађа:

Архив Републике Српске – Подручна јединица Требиње

- Фонд Породична збирка Мића Љубибратића, (1875–1878) – копије докумената, инв. број кутије II.

Државни архив у Дубровнику

-Фонд Опћина Слано, телеграм бр. 210; допис бр. 167.

-Фонд породице Чингрија (1875–1877) – ХР ДАДУ 257 – кутија 12 – Х7Ба (свеска 2).

Објављени извори:

Гиљфердинг, Александар Ф, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, (Сарајево: ИП „Веселин Маслеша“, 1972).

Evans, Artur Dž, *Ilirska pisma*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1967).

Evans, Artur Dž, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*, (Sarajevo: IP „Veselin Masleša“, 1965).

Кесмановић, Илија, *Izjave bosanskih izbjeglica o razlozima njihovog bjegstva iz Bosne u avustu i septembru 1875. godine (građa iz Državnog arhiva u Zabrebu)*, грађа XII, (Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine – одјелjenje историјско-филолошких наука, 1964), књига 9.

Љубибратић, Саво, Крушеvac, Тодор, „Прилози за проучавање Херцеговачког устанка 1875–1878“, *Godišnjak društva istoričara*, br. 11, (Sarajevo: DIBiH, 1960).

Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka, приредио Омер Хаџиселимовић, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989).

Петровић-Његош, Никола I, Мемоари, (Цетиње–Титоград: Обод–Побједа, 1986).

Popisi izbjeglica Donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875.–1878. godine, Humski zbornik XI, приредио Ivica Puljić, (Neum: Muzej i galerija Neum, 2008).

Стилман, Вилијам Ц, Херцеговина и посљедњи устанак: узроци његови и средства, (Београд: Привредник, 1932).

Штампа:

Женски свет, 1898. Нови Сад.

Народни лист, 1875. Задар.

Невертва, 1876. Мостар.

Литература:

Владић–Крстић, Братислава, Народни живот и култура Срба у Источној Херцеговини у другој половини XIX и првој половини XX века, (Требиње: Музеј Херцеговине у Требињу – Етнографски музеј у Београду, 2019).

Grandits, Hannes, *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imeprijalna prisvajanja*, (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2023).

- Гутић, Василије М, Општа и дипломатска историја устанка у Херцеговини и Босни из 1875–1878. године, књига друга, (Београд: Филип Вишњић, 2016).
- Јеремић, Др Ристо, Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустријом, (Београд: Научна књига, 1951).
- Korać, Vojislav J, *Trebinje – istorijski pregled. Period od dolaska Turaka do 1878 god*, књига 2 – dio 2, (Trebinje: IK Svjetlost Sarajevo – Štamparija Trebinje, 1971).
- Пејановић, Ђорђе, Становништво Босне и Херцеговине, (Београд: Народна књига, 1955).
- Радан, Лазар, Устанак у Источној Херцеговини (1875–1878), (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2023).
- Радоичић, Мирко С, Херцеговина и Црна Гора 1875–1878, (Невесиње: Савез удружења бораца НОР-а, Општински одбор, 1966).
- Šamić, Midhat, *Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini u XIX stoljeću 1836–1878*, (Sarajevo: IRO „Veselin Masleša, 1981).

Научни чланци:

- Војводић, Јагода, „Стање Босанског устанка у јесен 1875. године (Према извјештају повјереника српске владе)“, Зборник Матице српске за историју, 47–48 (1993): 147–166.
- Екмечић, Милорад, „Босна и Херцеговина 1802–1878“, у: Дијалог прошлости и садашњости, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 155–171.
- Екмечић, Милорад, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне“, у: Дијалог прошлости и садашњости, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 137–154.
- Лужија, Стојанка, „Бечки лист *Neue Freie Presse* о питању Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу“, у: Зборник радова на тему: Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године, (ур. проф. др. Бране Микановић), (Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016), 125–136.
- Madžar, Božo, „Izveštaji austrougarskog generalnog konzula Vasića upućeni ministru spoljnih poslova grofu Andrašiju u Beč od septembra 1875. do jula 1876.“, *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, XIV–XV (1975): 165–251.
- Петровић, Раде, „Дјеловање Дубровачког одбора за помагање устанка 1875–1878. године“, Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине, 10 (1959): 221–245.

- Поповић, Васиљ, „Покрет од 1875. до 1878“, у: Перо Слијепчевић и сарадници, Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, (Нови Сад: Прометеј-РТВ, 2017), 40–65.
- Субић, Радован, „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)“, Гласник удружења архивских радника Републике Српске, 4 (2012): 143–160.
- Ćurić, Hajrudin, „Odbori za pomaganje ustanka u Bosni i Hercegovini 1875–1878“, у: Zbornik radova sa međunarodnog skupa istoričara na temu: *100-godišnjica ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, (ur. Rade Petrović), том 3, (Sarajevo: Nauka i društvo, 1977), 109–119.
- Црнић Пејовић, Марија, „Херцеговачке избјеглице у Боки Которској и Ко-навлима (1875–1878) у свјетлу нових података“, у: Гласник Етнографског музеја, издање 56 – број 1, (2008): 191–209.
- Šljivo, Galib, „Bosanski Vilajet u 1867. godini“, у: *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću – studije i članci*, knjiga 8, (Tešanj: Planjax komerc doo, 2016), 539–562.

Lazar Radan

REFUGEES FROM EASTERN HERZEGOVINA
DURING THE UPRISING (1875–1878)

Summary: *Population migrations from the territory of Herzegovina, especially due to its harsh climate and geographical conditions, war conflicts and diseases were a frequent phenomenon. If we add to these conditions the restless spirit, which the Herzegovinian people have raised for centuries in uprisings with great consequences, it is clear that resettlement, i.e. migratory movements of the population were a frequent occurrence. However, migration processes to this day constitute an extremely serious whole in historiography that has not been particularly explored. In this regard, if the data related to the population census, both Ottoman and Austrian, are excluded, migration processes and refugee movements were almost not even addressed during the uprising in Eastern Herzegovina in 1875–1878, or were only mentioned. Most often, we only encounter information on how many refugees have gone to neighboring territories, without a deeper analysis and information from the field. Therefore, the main goal of our work is to process these processes in more detail, according to the possibilities and availability of data. The work was created on the basis of relevant historical sources, literature and newspapers, and on the basis of respect for all scientific-methodological principles.*

Keywords: *refugees, uprising, Eastern Herzegovina, Dubrovnik, Herceg Novi, aid/help, migration.*